

TOHIR MALIKNING “ALVIDO BOLALIK” QISSASIDA QO‘LLANGAN SOTSIOLEKTLARNING SINTAKTIK KONSTRUKSIYALARI VA MA’NOVIY JIHATLARI

Iskandarova Aybibi Raximbayevna

O‘zbekiston Milliy universiteti dotsenti.

E-mail: oybibiskandarova26@gmail.com

Jabborova Gulrang

O‘zbekiston Milliy Universiteti

O‘zbek filologiyasi fakulteti 2-bosqich talabasi.

E-mail: gulrangjabborova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Tohir Malikning "Alvido Bolalik" asarida qo‘llangan argo, jargon kabi sotsiolektlarning til qurilishidagi holati, badiiy asar nutqiy aktlarida qo‘llanish etiketlari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: nutqiy akt, argo, jargon, nutqiy etiket, tilning ijtimoiylashuvi, til qurilishi

Аннотация: В данной статье рассматривается состояние таких социолектов, как аргос и жаргон, используемые в произведении Тахира Малика «Прощай, детство», а также этикет, применяемый в речевых актах художественного произведения.

Ключевые слова: речевой акт, аргос, жаргон, речевой этикет, языковая социализация, языковая конструкция.

Abstract: This article discusses Tahir Malik's "Alvido Bolalik" and the sociolects, or slang, utilized in it. It also discusses the manners employed in the creative work's speech acts.

Keywords: speech act, slang, slang, speech etiquette, language socialization, language construction.

Sotsiolekt termini lingvistikada XX asrning ikkinchi yarmidan ishlatila boshlagan. U sotsio, yani jamiyatga xos, dialekt - lahja so‘zlaridantashkil topgan bo‘lib ijtimoiy qatlamlarning nutqiy aktlarida ishlatiladigan, kodlashgan (kod-yashirin) sintaktik konstruksiyalardir. Mazkur til birliklari ijtimoiy chegaralangan qatlam vakillarning kommunikativ ehtiyojlariga xizmat qiladi.

Hozirgi rus sotsiolingvistikasida milliy til doirasidagi biron ijtimoiy guruh: kasbiy, tabaqaviy, yosh va hokazolarga xos bo‘lgan lisoniy xususiyatlar majmuyiga sotsiolekt deyiladi, ... askarlar, maktab o‘quvchilari jargoni, jinoyatchilar, xippilar argosi, talabalar slengi, turli sohalarida ishlovchilarning kasbiy “tili” sotsiolektlarga misol bo‘la oladi, degan nazariy qarashlar mavjud. [Беликов В.И., Крысин Л.И. 2021:30]

Nemissotsiolingvistikasidayoshlarning ayrim guruhlari tomonidan qo‘llaniladigan, turli sabablar ta’sirida vujudga kelgan maxsus shakllarga jargon deyilgan. H. Lofflarning ta’biricha, bu til makon va zamonda chegara bilmaydi. Har bir avlod o‘zining yoshligida o‘ziga xos u yoki bu shakldan foydalanadi deb fikr bildirilgan. [Sh. Usmanova, N.Bekmuxamedova, G.Iskandarova., 2014:17]

Ko'p hollarda, argo va jargon, slenglar bir-biriga yaqin atamalar kabi aralashtirilib ishlatilmoqda. Bu ma'lum ma'noda notog'ridir. Argo va jargon, slenglarning ma'noviy chegaralarini belgilab olish kerak.

A.Nurmonov, A.Sobirov, N. Qosimovalar hammuallifligida yozilgan "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida "Ma'lum ijtimoiy guruh doirasidagina ishlatiladigan so'zlarga sotsial chegaralangan so'zlar deyiladi. Masalan, "otarchilar" doirasida qo'llaniladigan so'zlar: yakan "pul", danap "qiz bola", temiryo'l kuzatuvchilari doirasida qo'llaniladigan so'zlar: qaychi "taftishchi", kolxoz "chiptasiz yo'lovchi". Bunday so'zlar argolar deb yuritiladi, deyilgan. Guvoh bo'layotganingizdek, nazariy ma'lumotlarda argolarning sirlilik xususiyatiga to'xtalinmagan.

Shuningdek, "ayrim tabaqa vakillari tilida faol ishlatiladigan leksemalar ham uchraydi, bular jargonlar deyiladi. Masalan, olampanoh, volidayi muhtarama, padari buzrukvor, manzirat qilmoq" [A.Nurmonov, A.Sobirov, N.Qosimova., 2010:63]

Olim H. Jamolxonov "Argotizmlar yashrin ma'no ifodalaydi. Masalan "otarchilar orasida – yakan ("pul"), ichuvchilar orasida – novcha ("araq"), qizil ("vino") kabi.

Jargonizmlarda yashirin ma'no bilan birga tinglovchini yoki o'zga bir shaxsni kamsitish yoxud uning xislatlarini bo'rttirib baholash ottenkalari ham mavjud bo'ladi. Masalan, talabalar jargonida : dum – "topshirilmagan imtihon", "qarz": jonli so'zlashuvda: yorg'a-"yengil tabiatli", "buzuq"shaxs" deb izohlangan.

Argotizm va jargonizmlar, asosan, jonli so'zlashuvda, tor doirada ishlatiladi. Ulardan badiiy asarda obraz va personajlarni tipiklashtirish maqsadida foydalanish hollari ham uchraydi." [N.Jamolxonov., 2005:202]H. Jamolxonovning"Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida argo va jargon atamalarining farqlari chegaralab ko'rsatilgan.

Tohir Malikning "Alvido Bolalik"asari qahramonlari yosh o'smirlar bo'lgani, ularning aksari bilib-bilmasdan jinoyat yo'liga kirganligi sababli ular nutqidako'pginasotsilektlar qo'llanganligini uchramiz:

"Bu oq shayton Asorning tushiga ko'p kiradi.Ajablanarlisi shuki, bu oq shayton dadasiga o'xshab ketadi".Ushbu gapda qo'llangan "oq shayton" birikmasi odamlarni chirkin, jinoyat yo'liga boshlaydigan qabih niyatli odamlarga nisbatan ishlatilgan.Asarda biz "qora shayton" birikmasini ham uchramiz. Bu argo insonni o'g'rilik va jinoyat ko'chasiga yetaklaydigan odamlarga nisbatan qo'llanilgan. Qora shaytonda yashirinlik xususiyati saqlanib qolgan. Oq shayton birikmasi bugungi kunda ba'zi shevalarimizda aroqqa nisbatan ishlatilmoqda, ya'ni uning ma'nosi ravshanlashgan.

"Sen maktabda professor bo'lsang men u yoqda akademik bo'lib ketganman" deydi Qamariddin.Ushbu gapda qo'llangan "professor" maktabda a'lo baholarda o'qiydigan,yaxshi xulqli o'quvchiga nisbatan ishlatilgan - jargon, akademik esa qamoqxonada jiddiy jinoyat sabab bir necha marta ozodlikdan mahrum etilgan shaxsga nisbatan qo'llanilgan- argodir. Yozuvchiquyidagi gapda jargon ishlatgan: "Katta qarab-qarab qo'yyapti.Maqsud Soliyev stakanga vinodan quyib simirdi","katta" so'zi unvon jihatidan o'zidan yuqori lavozimda ishlovchi boshliq ma'nosida qo'llangan. Bu so'z bugungi kunda xalq orasida faol ishlatiladi, yashirinlik qobig'idan chiqib, jargonga aylangan.

"Kitobni falon joydan,falon odamdan olib yubor desam tushunib ol". Ushbu gapda jinoiy to'da boshlig'i Qamariddin tilidanishlatilgan "kitob"so'zi pul ma'nosida ishlatilgan argodir.

“Senga bir bir maslahat beray, anavi Marjaga uylan”, – deydi Qamariddin Asrorga. Bu yerda ishlatilgan “Marja” yoqtirgan qizingga uylan ma’nosida qo‘llangan. Bu so‘zning ma’nosi ochiqligi, tushunarlilik uchun jargon deyishimiz mumkin.

“Alvido, Bolalik” qissasidan olingan quyidagi nutqiy aktga diqqat qilamiz:

- Men grafman eshitganmisan?
- Graflar ko‘p qaysi birisan?
- Kurortdan keldim.
- Kurortdan kelganlar ham ko‘p nima demoqchisan?

Dialogda ishlatilgan “graf” so‘zi yaqinda qamoqdan chiqqan mahbus ma’nosida qo‘llanilgan, “kurort” so‘zi esa ozodlikdan mahrum etish muassasalari - qamoqxonani anglatadi. Graf va kurort so‘zida yashirinlik, sirlilik holati mavjud bo‘lib, bu til birliklari argoga misol bo‘la oladi. Sotsiolektlar orasida sodda argolar ko‘p uchraydi. Keyingi gapda qo‘llangan argo jinoyiy shaxs yoki o‘g‘rilar nutqidan emas oddiy yoshlar tilidan aytilgan: “Men har qanday qorayaloqqa qul bo‘lmayman”. Ushbu gapdagi “qoralayoq” so‘zi oddiy ishchi ma’nosida ishlatilgan. Bu so‘zda ekspressiv-emotsional bo‘yoq mavjud bo‘lib” qorayaloq-oddiy, qora ish qiluvchi inson ma’nosini bildiradi. Bu argo shevalarimizda ishlatiladi.

So‘roq mahalida Mamayusupov “tulki, Imomaliyev esa quyon bo‘ldi”. Ushbu gapdagi “tulki” argosi tinmay gapni aylantiradigan, ayyor shaxsni, “quyon” esa haqiqatni aytishdan qo‘rqadigan, shaxs ma’nosida ishlatiladi. “Tulki”, “quyon” argolarining ma’nosi ravshanlashib, xalq tilida ishlatiladigan polisemantik so‘zga aylangan. Argolarning juda oz qismi, uzoq vaqt davomida so‘zlashuv tiliga o‘tishi mumkin. Argolarning sirliligi, mavhumlik belgisi xalq tiliga tez o‘zlashishiga imkon bermaydi. Qissada “katta baliq” argosi ham ishlatilgan:

“Katta baliq” borligini biladi bular. Katta baliq katta ishlarni mo‘ljal qilgan”. “Katta baliq” argosi jinoyatchilarning boshlig‘i ma’nosida ishlatilgan.

“Qamariddin Zayniddinov degan retsivistni taniysizmi?”. Ushbu gapdagi retsivist so‘zi harbiylar nutqida qo‘llanadi va bir necha marta qamalgan, ashaddiy jinoyatchi degan ma’noni anglatgan.

“Gap bunda emas, Keldiyorov, hamma front bo‘ylab hujumga o‘tgan”. Bu gapdagi “front” so‘zi o‘zining noqonuniy ishlarini yashirish maqsadida hamma tanish-bilishlaridan foydalanib ish ko‘rish ma’nosida ishlatilgan. “Yana ilonning dumini bosibsiz”. Yuqori lavozimda ishlovchi shaxs bilan ziddiyatga duch kelish ma’nosida qo‘llangan ibora shaklidagi argodir.

“Tomsuvoq chiqib qoldi, bormasak bo‘lmaydi”. Ushbu gapdagi “tomsuvoq” bu nozik odamlar, ya’ni pul qistirilmaydigan toy yoki ziyofat ma’nosida ishlatilgan.

Xulosa qilib aytganda, sotsiolekt - argo va jargonlardan badiiy asarda obrazlar mohiyatini ochishda ishlatiladi.

Argo-yashirin ma’nodagi yasama til birligi, shuning uchun xalqqa tez o‘zlashmaydi.

Jargonlarning xalq nutqida ishlatilishi argoga qaraganda faol.

Argo mohiyatan salbiy ma’noni ifodalaydigan sirlilik qobig‘idagi so‘z.

Jargonlarda ijobiy ottenka ifodalaydigan shakllari ham ko‘p.

Argolarko‘proq soddashaklda ifodalanadi.

Jargonlarning sintaktik konstruksiyalarida sodda va birikmatarzida shakllar mavjud.

“Alvido, bolalik” qissasida ishlatilgan argolar adashib jinoyat yo‘liga kirgan yoshlarning ong va tafakkuri oynasi. Kitobxon bunday so‘zlarga baho bera oladi, ularni og‘ir hazm qiladi.

Ulardagi salbiy ottenkani sezadi. Kitobxon bunday soʻzlarni ona tilimizdagi qusurlar ekanligini biladi, albatta, hayot davomida argolarni yaratmaslikka harakat qiladilar.

Soʻzda buyuk qudrat mavjud, u odamlarni kamolot pillapoyalari sari boshlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Беликов В.И., Крысин Л.И. Социоллингвистика. – М., 2001. – С. 30.
2. Sh. Usmanova, N. Bekmuhammedova, G.Iskandarova. Sotsiolingvistika. – T. 2013. – B.89.
3. A. Nurmonov, A.Sobirov, M. Qosimova “Hozirgi oʻzbek adabiy tili”.T. 2010.
4. -B. 276.
5. H. Jamolxonov “Hozirgi oʻzbek adabiy tili” Toshkent -Talqin - 2005, B.270.